

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 291.16

В.В. Могилевцев

Донецький національний технічний університет, Україна

РЕЛІГІЙНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена аналізу історичних етапів дослідження конфлікту як феномену суспільного буття. Проаналізовано основні закономірності вивчення конфліктів та їх залежність від загальної позиції автора. Відображено процес становлення конфліктології як наукової дисципліни. Актуалізується проблема релігійного конфлікту як самостійного об'єкта наукового дослідження, окреслюються найбільш перспективні напрями у його вивченні. Окрема увага приділяється розгляду українського контексту наукового дослідження феномену релігійного конфлікту.

Даючи оцінку теперішньому стану суспільства, не можна не відзначити великий конфліктогенний потенціал сучасної епохи. Численні протистояння різного характеру, інтенсивності та суб'єктного складу впливають майже на всі аспекти суспільного життя. Феномен соціального конфлікту не є новим у людській історії, навпаки, вірогідно припустити, що суперечки між різними угрупованнями супроводжують розвиток людської цивілізації від самого його початку. Однак у сучасних умовах соціальний конфлікт набуває нового значення. Завдяки зростанню демократизму, лібералізації європейського суспільного життя, інтенсивному розвитку засобів комунікації, процесам у сфері політики і міжнародних відносин, глобалізаційним тенденціям соціальні конфлікти стають інформаційно відкритими, що підвищує ступінь їх включеності у загальний масив суспільного життя.

Негативні наслідки суспільного протистояння, дестабілізація суспільного життя, загроза ескалації окремих конфліктів до стадії збройних сутичок викликають необхідність комплексного осмислення різних видів соціальних конфліктів. Це породжує своєрідний попит на наукове дослідження феномену конфлікту.

Релігійний конфлікт є одним з видів соціального конфлікту. Зростання значення релігії у пост-секулярному суспільстві позначилося на виокремленні релігійного чинника у багатьох соціальних конфліктах, що дозволило вести мову про релігійний конфлікт як про окрему гілку класифікації конфліктів. Втім, у науковому вивченні феномену релігійного конфлікту існує чимало проблем.

Слід зважити на те, що конфліктологія – наука відносно молода, а суто релігійний конфлікт лише нещодавно став предметом наукового дослідження. Втім, вже накопичилася солідна кількість наукових праць, присвячених аналізу соціального конфлікту взагалі і релігійного зокрема. За відсутністю хоча б часткової єдності з цього питання строката картина теорій конфлікту потребує певної ревізії. Релігійний конфлікт як самостійний об'єкт наукового аналізу у деяких дослідників викликає сумнів. Водночас багато соціальних конфліктів не можна звести до етнонаціонального, геополітичного, мовнокультурного чинника, вони мають потужне релігійне підґрунтя, що становить проблему створення окремої галузі конфліктології, а саме – конфліктології релігійної. А кожна наукова галузь потребує систематизації теоретичного базису та методологічного комплексу. Існуюча багатоманітність конфліктологічних концепцій робить актуальним загальний огляд спроб вирішення конфліктологічної проблематики у сфері гуманітарних наук.

Проблема соціальних антагонізмів, ворожнечі між різними суспільними групами та верствами населення була предметом роздумів ще стародавніх мислителів. Загальною рисою тогочасних «протоконфліктних» теорій була їх релігійно-міфологічна забарвленість, принцип виведення закономірностей конфліктів з метафізичної картини світу. У Давній Греції теорія, що пояснювала б причини соціальних антагонізмів, не отримала широкого розповсюдження, бо витіснялася традиційними уявленнями про гармонію полісного ладу.

У середньовічній християнській філософії аналізу світських проблем не приділялося належної уваги. Суспільні протиріччя розцінювалися як невід'ємна особливість *Civitas Terrena*, протилежного надприродному божественному порядку, тим самим віддалена від божественної благодаті. Інтерес до суспільства взагалі та до його конфліктогенного потенціалу з'явився лише у добу Відродження, коли об'єктом філософствування стає людина. Серед філософів, що розглядали проблему суспільних сутичок, можна назвати Н. Макіавеллі, що схилився до позитивної оцінки конфліктів у суспільному житті.

У Новий час класична парадигма європейської раціональної філософії не приділяла уваги конкретним дослідженням суспільства у його природному вимірі, із урахуванням неоднозначності та суперечливості людського буття. Філософське обґрунтування конфлікту отримав лише у системі німецької класичної філософії (передусім, гегелівської діалектики), яка зробила сам принцип боротьби протилежностей рушійною силою поступу. У марксизмі гегелівська діалектика була переосмислена та застосована саме для матеріальної сторони суспільного буття, отже, в основі марксистської теорії конфлікту лежали все ті ж економічні чинники. Розробка проблематики соціального конфлікту стала можливою лише в умовах позитивістського маніфесту очищення філософії від метафізичних побудов. Конфлікт отримує увагу як специфічний стан суспільних відносин, як їх об'єктивний стан. Методологія гуманітарних наук набуває схожість з методологією наук природничих. Все це призводить до появи перших спроб теоретичного осмислення конфліктності суспільства, використовуючи дані перших польових досліджень.

Значний внесок у розробку загальної теорії конфлікту здійснили соціологи: Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Спенсер, Г. Зіммель [1]. У соціологічних поглядах Е. Дюркгейма нормальний стан суспільства повинен мати стабільний характер, будь-який конфлікт є свідомством дефектного впливу суспільної моральності на індивіда або його послабленням. Дюркгейма прийнято вважати першим теоретиком розв'язання макроконфліктів.

Для М. Вебера, на відміну від Е. Дюркгейма, суспільство не є первинною структурою, його цікавить передусім індивід як член статусної групи. Саме боротьба нерівноцінних статусних груп, котрі, контактуючи, прагнуть зберегти систему своїх привілеїв, вподобань та ціннісних орієнтацій, і є сутністю соціальних конфліктів.

На відміну від теорій Вебера і Дюркгейма, орієнтованих на збереження базових цінностей громадянського суспільства, соціал-дарвінізм Г. Спенсера змальовує конфлікт як природну рису людського суспільства взагалі. Соціальний конфлікт – це наслідок боротьби за місце у суспільстві, в результаті чого більш сильні і стійкі колективи чи індивіди просуваються вгору по суспільній драбині, нездібні та слабкі – складають соціальний маргінес.

Г. Зіммель вважається засновником функціональної теорії конфлікту. На відміну від більшості тогочасних концепцій, що подавали та розцінювали конфлікт негативно, як дестабілізаційне, дезорганізуюче явище у суспільному житті, Г. Зіммель запропонував іншу точку зору. Згідно з нею конфлікти є універсальним явищем, а єдине безконфліктне суспільство – просто інтелектуальна абстракція. Функціональна теорія конфлікту, запропонована Г. Зіммеlem, здобула широке розповсюдження у західній соціологічній та філософській думці. Втім, це не завадило американському соціологу Т. Парсонсу у середині 30-х років ХХ ст. реанімувати теорію деструктивного впливу соціального конфлікту. Але вже у 50-і роки більшість соціологів повернулася до функціональної теорії конфлікту.

Л. Козер, розвиваючи ідеї Г. Зіммеля, погоджувався з останнім у неможливості існування безконфліктного суспільства. Соціальні конфлікти розумілися Л. Козером передусім як конфлікти інтересів, хоча могли вестися й за духовні блага. В цілому Л. Козер

позитивно оцінював значення конфліктів для суб'єктів, що беруть у них участь, та для суспільства взагалі, хоча й відзначав неоднозначність впливу конфлікту на згуртованість всередині соціальної групи. Концепція Л. Козера заклала основи сучасної західної конфліктології, хоча має істотні слабкі сторони, як-от надмірну ідеалізацію ролі конфлікту у суспільному житті. У теорії конфлікту Р. Дарендорфа можна помітити вплив ідей К. Маркса та Г. Зіммеля. Наріжними каменями теорії Дарендорфа виступають соціальні зміни та соціальний примус одних соціальних груп чи верств іншими. Ці чинники породжують конфлікт, і цей конфлікт є повсюдним та імманентним суспільству. Ліквідація глибинних причин численних конфліктів не є можливою. Натомість Р. Дарендорф пропонує метод раціональної регуляції соціальних конфліктів, внаслідок чого їх позитивний вплив збільшується, а негативний – зменшується. Через виважене керування конфліктами суспільству відкривається шлях до соціальної еволюції. Необхідно згадати і теорію соціального конфлікту Н. Смелзера, котрий вперше ввів поняття інноваційного конфлікту – тобто такої реакції на зміни, яка у початковій стадії ці зміни заперечує, а пізніше вони інсталиються у життя суспільства. Пізніше американський соціолог К. Боулдінг здійснив спробу розробити загальну теорію конфлікту. Він стверджував, що конфліктність – це загальна категорія, що притаманна як живій, так і неживій природі, і виступає як базове поняття процесів соціального, біологічного та фізико-хімічного середовища. За К. Боулдінгом, усі конфлікти мають однакову типологію, а також закономірності виникнення, протікання та вирішення. Потяг до агресії, ескалації конфлікту лежить у людській природі. Універсальність теорії К. Боулдінга має і зворотний бік, бо повністю ігнорує протилежне конфлікту явище інтеграції, що зазвичай співіснує з протистоянням. Відомою є психологічна теорія конфлікту, котра пов'язує соціальний конфлікт із особистісним розвитком людини, проекцією розвитку індивідуального «Я» у соціальній площині. Одним з перших, хто трансформував поняття особистісної психології на макросоціальному рівні, був З. Фрейд. Також психологічну конфліктологію розробляли К. Юнг, Е. Фромм, Е. Якобсон, К. Хорні та ін.

Сучасні західні теорії конфлікту знайшли відображення у працях Д. Белла, Д. Тернера, В. Гьосле, Ю. Хабермаса. На думку Д. Белла, основною причиною більшості соціальних конфліктів є несумісність між ціннісною та цільовою раціональністю. Найбільш гострою формою соціального конфлікту Д. Белл вважає класову боротьбу, яка ведеться в силу перерозподілу доходів. Юрген Хабермас виводить соціальні протиріччя з невідповідності раціонально відновленого життєвого світу соціальній системі, що діє за старими зразками. Це призводить передусім до особистісних конфліктів, які, накладаючись, формують соціальний.

Також теорія конфлікту отримала розвиток у роботах М. Крозьє, А. Турена, Ю. Гальтунга та інших. Вони підкреслюють об'єктивну цінність конфлікту, що не допускає заокостеніння соціальної системи і стимулює її розвиток. Разом з тим соціологи звертають увагу на ті конфлікти, які гальмують цей процес. До їх числа вони відносять і класову боротьбу. Причини соціальних конфліктів часто вбачаються в недосконалості психологічних механізмів, що діють у суспільстві, в міжгрупових відносинах.

У працях американських дослідників С. Хантінгтона та Ф. Фукуями політичні, етнічні та релігійні конфлікти розглядаються як фрагменти глобального міжцивілізаційного протистояння. На противагу просвітницькій тезі про об'єднання всього людства під гаслами свободи та рівності висувається концепція принципової диференціації різних культурно-цивілізаційних об'єднань. У роботах американських філософів з'являється ідея зіткнення цивілізацій, в тому числі і в релігійному полі, адже релігія зазвичай є одним з визначальних чинників формування цивілізаційної ідентичності.

У Східній Європі та на теренах колишнього СРСР розробка теорії конфлікту не отримала належної уваги. Її розробка стала можливою лише в умовах деполітизації науки. Водночас умови перехідного суспільства гальмували процес теоретичного осмислення та практичних досліджень соціальних конфліктів. Більшість праць з конфліктології з'явилась на вітчизняному просторі вже наприкінці 90-х років, коли суспільно-політична ситуація дещо стабілізувалася.

На території Російської Федерації спроби теоретичного опанування конфліктологічної проблеми відбулися трохи раніше і були більш потужними, ніж в Україні. Це пояснюється більш складною конфліктною ситуацією, що склалася в Росії. Становище на Північному Кавказі, що породило збройні конфлікти та феномен російського тероризму, більш глибока соціальна криза та вищий рівень ворожнечі між населенням та різними владними структурами породили більший попит на дослідження конфліктів, що спиралося б на надбання західної соціології, але висувало б і нові теоретичні положення і практичні рекомендації, адаптовані під пострадянський характер суспільних відносин [2], [3].

В умовах української незалежності також було чимало прикладів соціальних конфліктів, значне місце серед яких займає конфлікт релігійний. Це пов'язано зі стрибкоподібним ростом ролі релігії у суспільному житті, демаргіналізацією релігійних угруповань та повною відсутністю досвіду демократичного регулювання міжрелігійних та державно-церковних відносин. Втім, характер релігійних конфліктів ніколи не мав в Україні цивілізаційного, фундаментального характеру. Що ж стосується суспільно-політичної кризи, то вона відносно швидко стабілізувалася та зменшила градус активності. Тим не менш, конфліктогенний потенціал релігійного чинника стабільно проявляє себе як в українському, так і в російському суспільному середовищі.

У Росії загальноконфліктологічною проблематикою займаються такі вчені, як О. Здравомислов, Ю. Запрудний, Д. Зеркін, Е. Степанов, О. Залужний, В. Тишков, Е. Бабосов, А. Анцупов, А. Шипілов та ін. Російська конфліктологія перебуває у стані пошуку теоретико-методологічних засад нової науки, різноманітні теорії конфлікту обстоюють різні точки зору на природу соціального, зокрема релігійного, конфлікту.

Перші здобутки української конфліктології були представлені у середині 90-х років минулого століття виходом навчально-методичної літератури з конфліктологічної проблематики за авторством О. Бандурки, В. Друзя, М. Пірен. У роботах А. Ішмуратова проаналізовано сутність та форми вияву конфлікту, зроблена спроба філософського обґрунтування феномену конфлікту. Досліджуючи політичний конфлікт, А. Ішмуратов доходить висновку, що демократичне суспільство, принципом якого є захист прав людини, конфліктне за своєю природою [4, с. 36].

Наукове осмислення релігійного конфлікту відображено у працях таких вітчизняних фахівців, як А. Колодний, Л. Филипович, А. Арістова, В. Бондаренко, Т. Горбаченко, В. Лубський, В. Єленський, С. Здіорук, О. Шуба, П. Яроцький, Д. Шумунова та ін. Сучасні українські теорії релігійного конфлікту розвиваються здебільшого у руслі школи київського академічного релігієзнавства. Українське дослідження релігійного конфлікту зробило перші істотні кроки у розробці методологічного базису та формуванні теоретичних засад розуміння сутності, форми проявів та механізмів регуляції релігійного конфлікту [5].

Втім, наукове осмислення феномену релігійного конфлікту на даний момент є вельми неповним, деякі сфери дослідження взагалі не порушені або представлені поверхово. На сьогоднішній день є чимало проблем, пов'язаних із подальшим розкриттям сенсу релігійного конфлікту та визначенням місця конфліктологічних досліджень у системі вітчизняних гуманітарних наук.

Проблемою є, власне, визначення поняття «релігійний конфлікт», яке потребує більш детального обґрунтування. Більшість визначень подає релігійний конфлікт як зіткнення і протиборство між носіями релігійних цінностей, які можуть розумітися як індивіди, так і конфесійні угруповання. Обумовленість подібних зіткнень пояснюється відмінностями у їхньому світосприйнятті, уявленнях і ставленні до Бога, різним становищем та участю в релігійному житті. Ці визначення мають певну звуженість формулювань та залишають поза увагою проблеми релігійної конфліктності, які не завжди зводяться до взаємовідносин представників релігійних рухів. Відкритим залишається питання меж визначення релігійного конфлікту. Конфлікт, де акторами виступають члени певних релігійних угруповань або самі релігійні угруповання, не викликає сумнівів у класифікації його як

релігійного. Але недостатньо розробленими є типи конфліктів між релігійним угрупованням та представниками широких кіл населення, що є носіями масової свідомості, але не мають конфесійної приналежності. Не тільки для пострадянського, але й для загальноєвропейського культурного життя характерний феномен безрелігійності, відсутності чіткої ідентифікації себе з будь-яким релігійним об'єднанням. Однак такі суб'єкти цілком природно можуть бути учасниками конфліктів, де інший суб'єкт має чітку релігійну ідентифікацію. Звести такий конфлікт до етнічного чи культурного неможливо, адже члени певної релігійної громади можуть в усьому, окрім релігійної діяльності, наслідувати зразки суспільства, у якому вони перебувають.

Недостатньо обґрунтованою виглядає проблема аналізу релігійного конфлікту як самостійного об'єкта дослідження. У зарубіжній конфліктології склалася відносно стійка тенденція не виокремлювати дослідження релігійного конфлікту як самостійної галузі конфліктології. Переважає методика вивчення релігійного чинника у певних конфліктах, які вважаються соціальними. Існує традиція трактування релігійних конфліктів переважно в етнонаціональному проблемному вимірі.

Вітчизняна конфліктологія більш прихильно ставиться до виокремлення релігійного конфлікту з-поміж інших видів соціальних конфліктів. Однак немалий відсоток дослідників заперечує необхідність такої класифікації. Так, В. Гараджа, розглядаючи релігійний конфлікт у сфері соціології релігії, зауважує, що зазвичай релігійні відмінності є зовнішнім проявом більш глибоких конфліктів та іноді виконують роль своєрідного маскування [5, с. 285]. Залужний вважає релігійний конфлікт однією з антагоністичних форм прояву нормального суспільного життя. На його думку, релігійні конфлікти не можуть бути виділені в окрему правову категорію, хоча вивчення механізмів їх подолання російський дослідник не заперечує [3]. Існує думка, що релігійні конфлікти не існують у чистому вигляді або є тільки елементом інших соціальних конфліктів – геополітичних, етнонаціональних тощо. Прихильниками таких поглядів є Д. Малишева, Х. Дауткиреев та інші [2], [6]. Вони розглядають релігію як традиційний чинник особистісної та групової ідентифікації, внаслідок чого за умов розгортання конфлікту на політичному, економічному, взагалі на будь-якому ґрунті зіткнення інтересів, релігія автоматично стає маркером ворожого угруповання. Внаслідок тісного взаємозв'язку релігійних, політичних, етнічних, ідеологічних чинників, у соціальному конфлікті релігійна складова може використовуватися як прикриття інтересів іншого характеру.

Наведена вище традиція трактування релігійного конфлікту як штучної умоглядної конструкції не може зняти широкого кола проблемних питань, які постають у сучасному суспільстві при спробі всебічно осмислити явище релігійного конфлікту. Реалії міжособистісних та міжгрупових взаємовідносин у багатьох випадках не дозволяють розцінювати релігійний чинник як вторинний, похідний, навпаки, нерідко зводять сутність конфлікту виключно до релігійної проблематики.

Незважаючи на важливість наукового осмислення релігійного конфлікту, на пострадянському освітньо-науковому просторі конфліктологія релігії досі не має самостійного стану. Вона існує або у формі незначної складової частини загальної конфліктологічної теорії, або, у кращому випадку, в межах певного розділу у соціології релігії. Між тим, виокремлення конфліктології релігії у самостійну дисципліну є нагальною потребою нашого часу. Релігійна конфліктологія існує на перетині соціології, загальної конфліктології, релігієзнавства та соціальної філософії. Це призводить до того, що окремі спеціалісти із зазначених галузей нерідко надають однобічне трактування релігійного конфлікту, споминаючи ті проблемні відгалуження, які найбільш віддалені від їх власної спеціалізації. Необхідність комплексного, міждисциплінарного підходу до розбудови конфліктології релігії як самостійної освітньо-наукової галузі, хоча й висувалася вітчизняними дослідниками, на практиці залишається сьогодні перспективою.

Таким чином, наукове дослідження релігійного конфлікту являє собою великий інтерес та об'єктивну необхідність. Будучи легітимованим у позитивістському дискурсі, де взірцем були природничі дисципліни, соціальний конфлікт як родове поняття для релігійного конфлікту отримав розробку у концепціях соціологів, психологів та філософів, а згодом – релігієзнавців. Полісемантичність поняття конфлікту призвела до широкого кола пояснювальних теорій, де обґрунтовувалося поняття релігійного конфлікту, з'ясовувалися особливості його прояву, результатів, а також механізми керування конфліктами. Релігійний конфлікт як один з видів соціального конфлікту починає фігурувати в західних теоріях з другої половини ХХ ст., хоча як такий релігійний чинник завжди цікавив дослідників конфлікту. Сьогодні проблемами наукового дослідження релігійного конфлікту є відсутність єдності у визначенні сутності релігійного конфлікту, необхідність змістовного і всебічного обґрунтування самостійності феномену релігійного конфлікту у суспільному житті, потреба у виділенні релігійної конфліктології у самостійну навчально-наукову дисципліну з розвинутим теоретико-методологічним базисом. Соціальний попит на дослідження у сфері релігійних взаємостосунків роблять релігійний конфлікт перспективним об'єктом наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лигинчук Г.Г. Конфликтология [Електронний ресурс] / Г.Г. Лигинчук. – Режим доступу : http://www.e-college.ru/xbooks/xbook058/book/index/index.html?go=part-003*page.htm
2. Дауткиреев Х.С. Политико-правовая основа регулирования этноконфессиональных отношений в Российской Федерации (на примере Северного Кавказа) / Дауткиреев Х.С. – М. : Юридическая Россия, 2002. – 44 с.
3. Залужный А.Г. Специфика религиозного конфликта / А.Г. Залужный // Религия и право. – 2000. – № 6. – С. 6-8.
4. Ишмуратов А.Т. Конфликт і згода: основи когнітивної теорії конфліктів / Ишмуратов А.Т. – К. : Наукова думка, 1996. – 189 с.
5. Арістова А.В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси [Електронний ресурс] / А.В. Арістова. – К., 2008. – Режим доступу : <http://www.bestreferat.ru/referat-115810.html>
6. Мальшева Д.Б. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. Развивающиеся страны Азии и Африки в 70 – 80-е годы / Малишева Д.Б. – М. : Наука, 1991.
7. Гараджа В.И. Религиеведение / Гараджа В.И. – М. : Аспект-пресс, 1995. – 351 с.
8. Шумунова Д.Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Д.Д. Шумунова. – К. : 2006 – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/16649.html>

В.В. Могилевцев

Религиозный конфликт как объект научного исследования: проблемы и перспективы

Статья посвящена анализу исторических этапов исследования конфликта как феномена общественного бытия. Проанализированы основные закономерности изучения конфликтов и их зависимость от общей позиции автора. Отражён процесс становления конфликтологии как научной дисциплины. Актуализируется проблема религиозного конфликта как самостоятельного объекта научного исследования, очерчиваются наиболее перспективные направления в его изучении. Особое внимание уделяется рассмотрению украинского контекста научного исследования религиозного конфликта.

V.V. Mogylevtsev

Religious Conflict as an Object of Scientific Study: Problems and Prospects

The article is devoted to the analysis of historical stages of study the conflict as a phenomenon of social life. It's analyzed the main regularities of the study of conflicts and their dependence on the common position of the author. Reflects the process of formation of the conflict studies as a scientific discipline. The article actualizes the problem of religious conflict as an independent object of scientific research, describes the most promising directions in studying it. Special attention is given to consideration of the Ukrainian context of a scientific study of religious conflict.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011.